

Architectural Typology of Elymaian Tombs

Yaghoub Mohammadifar¹; Mana Rouhani Rankouhi²;
Jafar Mehrkian³; Vito Messina⁴

Type of Article: **Research**

Pp: 97-118

Received: 2022/09/30; Accepted: 2022/12/08

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.97>

Abstract

Belief in life after death leads to the creation of tombs and cemeteries. The remains of ancient societies are mostly limited to their tomb and graves where the investigation reveals parts of their religion, ritual, and customs related to religious beliefs. The Elimaies are semi-independent and autonomous rulers at the same time as the Seleucids and the Parthians in the southwest of Iran. Architectural types of their tomb have been unearthed based on archaeological excavations in Xouzeṣṭān areas such as Susa, Daṣṭwa, Golalak, and Saleh Dawood, Kal e chandar e Shami, Cheshme Chelvar, Qaleh Shias, Cafeh Babak and Hashtlik. In the study of the architecture of the Elamites tombs in addition to their description and typology, there are comparable similarities with the burial methods of previous civilizations and Simultaneous governments which the authors of this research are trying to achieve by using historical-comparative studies and based on the results of Elamites excavations. This research shows that according to the environmental differences between mountains and plains, the architecture of Elymais tombs is classified into two types: mountain and plain. According to their location relative to the surface of the earth. Mountain tombs are divided into underground tombs, semi-underground tombs, and tombs created on the surface. Typology and comparison Elamites tombs with tombs left from previous and native civilizations (Mesopotamia and Elam) and Seleucid and Parthian governments show that these tombs are still influenced by local traditions such as Mesopotamia and Elam.

Keywords: Elamites Tombs, Kal-e Chendar Shami, Golalak, Susa, Saleh Davoud.

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh
(MBP)

Parseh Journal of Archaeological
Studies
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the *Creative Commons*.

1. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina Hamedan University, Hamedan, Iran (Corresponding Author).

Email: mohamadifar@basu.ac.ir

2. PhD student, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sinahmedan University, Hamadan, Iran

3. Academic Board, Research Institute of Archaeology, Research Institute of Archaeology, Tehran, Iran.

4. Professor, Department of Historical Studies, University of Torino, Torino, Italy.

Citations: Mohammadifar, Y.; Rouhani Rankouhi, M.; Mehrkian, J. & Messina, V., (2024). "Architectural Typology of Elymaian Tombs". *Parseh J Archaeol Stud.*, 7(26), 97-118. doi: <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.97>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-962-en.html>

Introduction

Mortuary traditions vary from society to society depending on their unique cultures and values. Apart from stressing and helping preserve the identity of the deceased after death, these traditions furnish information about the prevailing burial traditions, grave architecture, deposition conditions, social structures and ethnic-cultural identity in a given society. The semi-autonomous rulers of Elymais, who had control of southwest Iran during the Seleucid-Parthian times, among other monuments, have bequeathed their tomb-houses, ruins of which have been excavated at such sites as Susa, Daštowa, Gelalak, Saleh Davoud, Kal-e Chendar, Cheshmeh Chelvar, Qaleh-ye Shias, Kafe Babak, and Hashtlik. The present paper aims to propose a proper classification and typology so as to give a better picture of the Elamites tomb architecture (tomb structures), and to compare these structures with the known relevant constructions from the preceding cultures and concomitant empires. In terms of construction technique, Elamites tombs splint into the two general types: “structural” and “rock-cut” tombs. This paper is focused on the typology of the former type, i.e. structural tombs (Table 1).

Typology

Based on the discrete architectural styles in evidence in the two physiographic regions forming their territory, i.e. uplands and low plains, Elamites’ tomb architecture can be classified into the two groups of mountain and plain tomb-houses.

The most distinctive characteristic of the mountain group, recovered in the highland Elymais, is the use of masonry materials in the structure of the tombs. On the basis of their location relative to the ground surface, such tomb-houses are divided into the three types of underground, semi-underground, and above ground. The mountain underground tomb-houses further split into the crypt and stone-lined subclasses. Examples of the crypt subclass are known from Tomb 23 at Kal-e Chendar, Shami, and the stone-lined instances occur at Qaleh-ye Shias, Hashtlik, Kafe Babak, Kal-e Chendar. The semi-underground and above ground tombs are represented at Kal-e Chendar.

The plain tomb-houses are found over the Khuzeṣṭān plain, and are defined by their masonry structure. Based on relative location from the ground, they fall into the underground and semi-underground groups. These structures tend to be covered with vaults. The underground instances are attested at Daštowa, Gelalak, Saleh Davoud, Susa, while the semi-underground variety was found at Gelalak.

Stylistics of Elamites Tomb Architecture

Subterranean catacombs in Mesopotamia trace their history back to as early as the third millennium BC, testifying to the societal development and complex thinking of the coeval communities (Murgat 1998, 117). In the low-lying plains of Mesopotamia and Elam, brick is the most popular building material of the tomb-houses, while in the uplands one finds their Bronze Age counterparts built of stone (Fig. 8)(Ökse 2005,

21–25). The vaulted roofs of the Elamites tombs echoes the Elamite vaulting techniques recorded the plain sites of Susa, Haft Tepe, Chogha Zanbil, Balenjan, etc. (Fig. 7) (Besenval 2000, 148–149). As with the Elamite tombs, the stairs were embedded into the shorter side in most of the Elamites tombs. The unique attestation at Saleh Davoud, where the staircase was built into the longer wall of the building, finds parallel in Tomb 4 of the funerary palace at Chogha Zanbil related to the Middle Elamite period (Ghirshman 1996, 141). The coverings of the Elamites mountain crypt tombs display resemblances, inspired by the nomadic life that typified the region in the Iron Age. Stone-built chambers with flat and gable coverings and stone-paved floors are known from the Iron III sites of Posht-e Kuh (vanden Berghe et al. 2001, 58). The Arjan tomb (Fig. 7) with a rectangular stone-built room capped with a flat roof (Álvarez-Mon 2010, 15–24), the tomb at Jubaji (Fig. 7) with a similar burial chamber (Shishegar 2014, 59–63), the Parthian period tomb of Cheram in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad with a flat roof (Roustaei and Azadi 2011, 196), and finally, the related Elamites examples in Tombs 7 and 20 at Kal-e Chendar reflect the continuation and dynamism of this style in the uplands (Mehrkian 2016, 201–216; Mehrkian and Messina 2019, 280). The burial of the dead on a platform also reflects an Early and Middle Elamite convention. Notable examples are Tomb 4 at Chogha Zanbil (Ghirshman 1996, 141), the southwest tomb at Haft Tepe (Mofidi 2012, 266), and the three underground tombs recovered between the outer court and the Temenos at Chogha Zanbil (Fig. 7) (Ghirshman 1968, 101–106). Structure of the entrances to the Elamites tombs and the way they were blocked reveal affinities with Elam and Mesopotamia. The Mesopotamian tombs have frequently their entrances sealed by massive stone blocks, such as the entrance of Tomb 6 at Tell Kilik Mishik, Erbil from the Middle Assyrian period (Othman 2018, 209–213). At Haft Tepe, the entrance to the tomb was blocked with bricks and gypsum and was sealed through placing a large stone slab (Negahban 1991, 66), which is similar to the walled up entrance of Tomb 28 at Kal-e Chendar. Cutting niches into the walls of the burial chamber is a characteristic trait of the Elamites crypt tombs, the Mesopotamian examples of which from the Middle Assyrian (Tomb 45 in Assur) and the Middle Elamite periods (Haft Tepe and Susa VIII) testify to its long tradition (Pedde, 2012: 95; Hosseini, 2016: 112; Negahban 1991, 8).

The persistence of the same practice in the Parthian-Elamites tombs at Susa (Tomb 6), Saleh Davoud and Gelalak (Tombs 1, 2, 3), and Kal-e Chendar (Tombs 23 and 28) reflect its dynamism up until the first and second centuries AD. The stairs in the Elamites tombs are narrow and steep. Related examples occur in the Elamite tombs of Chogha Zanbil from the Middle Elamite period. The association of some Elamites tombs with architectural structures (buildings in Trench 10 linked with Graves 24 and 25, the complex of Tombs 26 and 28 associated with an entrance room, the remains of a wall aligned with Grave 23 at Kal-e Chendar, and the architectural remains related to the tomb at Saleh Davoud) indicate that a funerary complex probably existed next

to these structures to host the mourning ceremonies. The cited examples are somehow reminiscent of the Haft Tepe mortuary complex (Mofidi, 2012: 221–262)

Conclusions

Following the topographical dichotomy characterizing the territory ruled by the Elymais kings, the Elamites tomb architecture splits into the two types of mountain and plain tombs. The former type fall into the three sub-types of underground, semi-underground, and above ground varieties. Mountain underground tombs divide between the two crypt and stone-lined subcategories. These tombs find parallels at the Iron Age sites of the Zagros foothills, e.g. Posht-e Kuh, in terms of appearance and roof type, which includes gable, flat, and the combination of the two. Also, the form of stone chambers share affinities with the Elamite tombs at Arjan, Jubaji and Kalanter 4. The tombs of the plain type, with brick as the main construction material, are classified into underground and semi-underground sub-types based on their location relative to the ground. The roof covering in these tombs is generally of gable type. This tomb type compares with the Mesopotamian and Elamite examples such as the subterranean tombs of Nimrud, Chogha Zanbil and Haft Tepe in such aspects as the location of the staircase, the roof type, the form of the burial chamber, offering niches, burial platforms.

Acknowledgment

We appreciate all those who helped us in this research.

Observation Contribution

The authors, while complying with the publication ethics, declare that according to the extraction of the article from the doctoral thesis of the first author, Mana Rouhani Rankohi as the collector of the article, under the supervision of Yaqub Mohammadi Far as the supervisor and Jafar Mehrkian and Vito Mesina as the consultant professors in the implementation stages. contributed to the research and writing of this article.

Conflict of Interest

This article is in the form of a study, and part of its data is from the excavation reports of Kal Chandar Shami, which was obtained with the coordination of the supervisors of the delegation (Mehrkian and Mesina). Part of the financial resources for the production of this research is the responsibility of Bu-Ali Sina University.

گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمائی

یعقوب محمدی فر^I؛ مانا روحانی رانکوهی^{II}؛ جعفر مهرکیان^{III}؛ ویتو مسینا^{IV}

نوع مقاله: پژوهشی
صحن: ۹۷ - ۱۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۷

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.97>

چکیده

باور به زندگی پس از مرگ به خلق گورستان‌ها، بناهای یادمانی و آداب و رسوم مرتبط به آن می‌انجامد. بقایای برجای مانده از جوامع باستانی در بیشتر مواقع به قبور و آرامگاه‌های آنان محدود می‌شود، که بررسی در آن بخش‌هایی از مذهب، آئین و باورهای دینی آنان را آشکار می‌کند. الیمائیان حاکمان نیمه مستقل و خودمختار هم‌زمان با سلوکیان و پارتیان در جنوب غربی ایران هستند که گونه‌هایی از معماری آرامگاهی آنان برپایه کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌هایی چون: شوش، دستوا، گلالک، صالح‌داوود، گل‌چندار شمی، چشمه‌چلوار، قلعه‌شیاس، کافه بابک و هشتلیک به دست آمده است. در بررسی معماری آرامگاهی الیمائی‌ها علاوه بر توصیف و گونه‌شناسی آنان، شباهت‌های قابل مقایسه‌ای با شیوه‌های خاکسپاری تمدن‌های پیشین و حکومت‌های هم‌زمان آشکار می‌شود که نویسندگان این پژوهش با استفاده از مطالعات تاریخی-تطبیقی و براساس نتایج کاوش‌های الیمائی سعی در دستیابی به آن دارند. این پژوهش نشان می‌دهد که با توجه به تفاوت‌های زیست‌محیطی کوه و دشت، معماری آرامگاه‌های الیمائی به دو نوع کوهستانی و دشتی طبقه‌بندی می‌شود. با توجه به موقعیت آن‌ها نسبت به سطح زمین، آرامگاه‌های کوهستانی به آرامگاه‌های زیرزمینی، آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی و آرامگاه‌های ساخته‌شده در سطح و آرامگاه‌های دشت الیمائیان به دو گونه آرامگاه زیرزمینی (سردابه‌ای) و آرامگاه نیمه‌زیرزمینی تقسیم می‌شدند. گونه‌شناسی و مقایسه آرامگاه‌های الیمائی با آرامگاه‌های به‌جامانده از تمدن‌های پیشین و بومی (بین‌النهرین و ایلام) و حکومت‌های سلوکی و اشکانی نشان می‌دهد که این مقبره‌ها هنوز تحت تأثیر سنت‌های محلی مانند بین‌النهرین و ایلام هستند.

کلیدواژگان: آرامگاه‌های الیمائی، گل‌چندار شمی، گلالک، شوش، صالح‌داوود.

I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mohamadifar@basu.ac.ir

II. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

III. هیأت علمی، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

IV. استاد گروه مطالعات تاریخی، دانشگاه تورینو، تورینو، ایتالیا.

ارجاع به مقاله: محمدی فر، یعقوب؛ روحانی رانکوهی، مانا؛ مهرکیان، جعفر؛ و مسینا، ویتو، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمائی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۶): ۹۷-۱۱۸. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.97>.
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-962-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

اعتقاد به زندگی پس از مرگ بخش جدایی‌ناپذیر باورهای بشری است. حقیقت انکارناپذیر فناپذیری بشر رابطه مستقیمی با خلق گورستان‌ها، تقدس مرگ و آداب و رسوم خلق‌شده پس از آن دارد. آداب و رسوم مرگ و تدفین با توجه به فرهنگ‌های هر جامعه و ارزش‌های آن، متفاوت است، که بررسی آن علاوه بر تأکید و حفظ هویت فرد پس از مرگ به اطلاعاتی چون: نوع، ساختار معماری، شرایط تدفین، ساختارهای اجتماعی و هویت قومی-فرهنگی موجود در یک جامعه اشاره می‌کند. در جغرافیای زیرسلطه حکومت‌های سلوکی-اشکانی و برپایه کاوش‌های باستان‌شناسی، تنوع تدفین متأثر از: جغرافیا، مذهب، قومیت و ساختارهای اجتماعی مشاهده می‌شود. الیمائیان حاکمان نیمه مستقل و خودمختار هم‌زمان با سلوکیان و پارتیان در جنوب غربی ایران نیز از خود آرامگاه‌هایی برجای نهانده‌اند که برپایه کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌هایی چون: شوش، دستوا، گلالک، صالح‌داوود، کل‌چندارشمی، چشمه‌چلوار، قلعه‌شیاس، کافه‌بابک و هشتلیک شناسایی شده است. بررسی در معماری این آرامگاه‌ها هم‌سانی‌هایی را با سنت‌های بومی منطقه، تمدن‌های پیش از الیمائی (بین‌النهرین و ایلام) و حکومت‌های سلوکی-اشکانی نشان می‌دهد. هم‌چنین تمایز در معماری آرامگاه‌های الیمائیان در دو اقلیم کوه و دشت با تمرکز بر ویژگی‌هایی چون گونه‌شناسی، مصالح ساختمانی و شیوه‌های استفاده‌شده، آشکار است. این تفاوت‌ها ضرورت انجام یک طبقه‌بندی و گونه‌شناسی دقیق را ایجاب می‌کند. هدف این پژوهش ارائه یک طبقه‌بندی و گونه‌شناسی مناسب در جهت شناخت بهتر سازه‌های معماری آرامگاه‌های الیمائیان (آرامگاه‌های ساختمانی) و مقایسه تطبیقی آرامگاه‌های ساختمانی الیمائی با معماری شناخته‌شده از تمدن‌های پیشین و حکومت‌های هم‌زمان است. قابل ذکر است که در این پژوهش به نمونه‌های آرامگاه‌های دست‌کند (دخمه یا بردگوری) اشاره نمی‌شود.

پرسش‌های پژوهش: نویسندگان این پژوهش با گردآوری اطلاعات عمدتاً مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و اسنادی برآن‌اند که با پاسخ به پرسش‌هایی چون گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌هایی این دوره بر چه اساس است؟ و اقوام و تمدن‌های پیش از الیمائی و هم‌زمان با آن چه نقشی در شکل‌گیری و پدیداری آرامگاه‌های الیمائی ایفا می‌کنند؟ به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی معماری الیمائی پرداخته و مشابهت‌های آن را با معماری آرامگاه‌های تمدن‌های پیش از آن (بین‌النهرین و ایلام) و حکومت‌های هم‌زمان چون سلوکی و اشکانی آشکار کنند.

روش پژوهش: پژوهش حاضر براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی است، که رویکردی تحلیلی تاریخی دارد و گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی با مطالعه مدارک و گزارشات علمی باستان‌شناسی صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

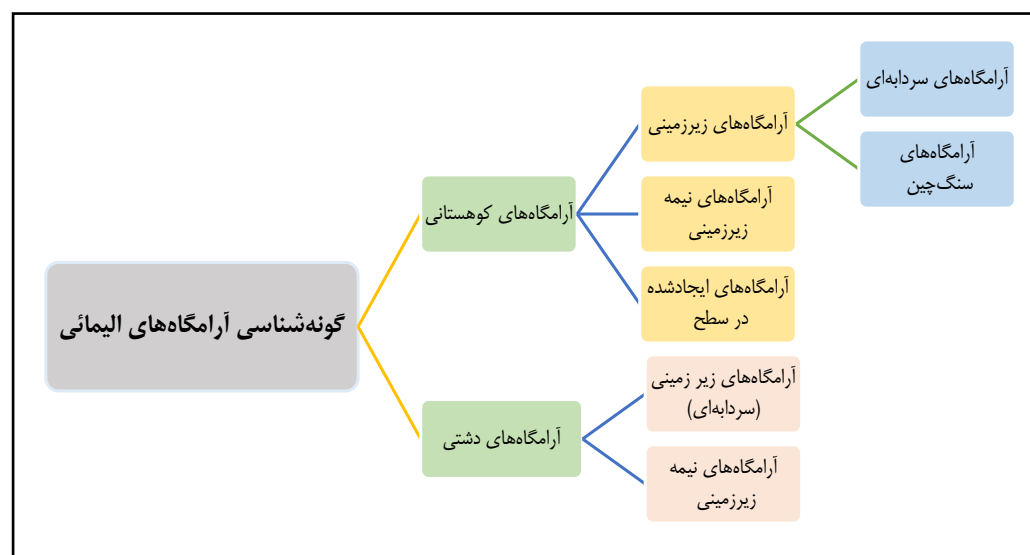
«گیرشمن» در حین کاوش‌های باستان‌شناسی شوش در سال ۱۹۵۴ م. و در شهر صنعت‌گران به آرامگاه‌هایی دست‌یافت که با توجه به گورآوندهای آن چون سکه‌هایی الیمائی به دست آمده از دو گور ۱ و ۳ می‌توان آن را نمونه‌هایی از آرامگاه‌های الیمائیان دانست. اطلاعات این کاوش را «بوشارلا» و «هرینک» در مجموعه‌ای جمع‌آوری کرده‌اند (Boucharlat & Haerinck, 2011). «علی اکبر سرفراز» در سال ۱۳۴۷ ه.ش. در یک برنامه گمانه‌زنی به آرامگاهی آجری در دستوا (بند ماهی‌بازان) در نزدیکی شوشتر دست‌یافت (سرفراز، ۱۳۴۸). «مهدی رهبر» سال ۱۳۶۵ ه.ش. سرپرستی پژوهش‌های میدانی محوطه باستانی دستوا را برعهده گرفت، که حاصل کار، کشف پنج آرامگاه الیمائی (گلالک) است (رهبر، ۱۳۷۶). مهدی رهبر در سال ۱۳۷۸ ه.ش. در روستای صالح‌داوود بقایایی از یک آرامگاه الیمائی را آشکار می‌کند (رهبر، ۱۳۷۸). بررسی باستان‌شناسی حوضه آبگیر سدگتوند در

سال ۱۳۸۶ ه.ش. منجر به شناسایی دو گورستان الیمائی شد (عزیزی خرائقی و همکاران، ۱۳۹۱). بررسی و کاوش در محوطه کل‌چندارشمی، ازسوی هیأت مشترک ایران و ایتالیا به سرپرستی «مهرکیان» و «مسینا» بقایایی از آرامگاه‌های الیمائی را در محدوده کوهستانی آنان آشکار می‌کند (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۲؛ ۱۳۹۳ و ۱۳۹۵). سال ۱۳۹۱ ه.ش. طی برنامه‌ای باستان‌شناسی، شهرستان مسجدسلیمان آرامگاه‌های زیرزمینی جدید کشف شد (سرداری زارچی و همکاران، ۱۳۹۳). به جز گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی و تحقیقات میدانی که منجر به کشف آرامگاه‌های الیمائی شد، که شرح آن در پیش‌تر آمد، هیچ پژوهش مستقلی درباره گونه‌شناسی و سبک معماری آرامگاهی الیمائی انجام نشده؛ از این‌رو ضرورت انجام این پژوهش احساس می‌شود.

گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمائی

آرامگاه‌های الیمائی براساس شیوه ساخت به دو گونه کلی آرامگاه‌های ساختمانی و آرامگاه‌های دست‌کند تقسیم می‌شوند که این پژوهش به گونه‌شناسی ساختمانی آرامگاه‌های الیمائی می‌پردازد (نمودار ۱). با توجه به تمایز در معماری آرامگاهی الیمائیان در دو اقلیم کوه و دشت، معماری آرامگاه‌های الیمائی را می‌توان در گونه‌های آرامگاه‌های کوهستانی و آرامگاه‌های دشت طبقه‌بندی کرد.

آرامگاه‌های کوهستانی: این آرامگاه‌ها که در منطقه کوهستانی زیرسلطه الیمائی به دست آمده و مهم‌ترین شاخصه آن، استفاده از مصالح سنگ در ساخت آرامگاه است. براساس موقعیت قرارگیری در سطح یا زیرزمین به سه گونه آرامگاهی زیرزمینی، آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی و آرامگاه‌های ایجادشده در سطح تقسیم می‌شوند. آرامگاه‌های زیرزمینی کوهستانی در دو گونه جزئی‌تر سردابه‌ای و سنگ‌چین طبقه‌بندی می‌شوند. نمونه‌های سردابه‌ای آن در آرامگاه ۲۳ کل‌چندارشمی، نمونه‌های سنگ‌چین آن در محوطه‌های شپاس، هشتلیک، کافه‌بابک، کل‌چندارشمی، نمونه‌های آرامگاهی نیمه‌زیرزمینی و آرامگاه‌های ایجادشده در سطح نیز در محوطه کل‌چندارشمی به دست آمده است؛ هم‌چنین براساس تفاوت ظاهر و تنوع در پوشش سقف در گونه‌هایی با پوشش خریشته‌ای، پوشش تخت و پوشش ترکیبی خریشته‌ای-تخت طبقه‌بندی می‌شوند.

نمودار ۱: نمودار درختی گونه‌شناسی آرامگاه‌های الیمائی (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Graph. 1: Tree diagram of the typology of Elymaian tombs (Authors, 2022).

آرامگاه‌های دشتی: این آرامگاه‌ها که در دشت خوزستان شناسایی شده و مهم‌ترین مشخصه آن استفاده از مصالح آجر در ساخت آرامگاه است. براساس موقعیت قراگیری در سطح زمین در دو گونه آرامگاه‌های زیرزمینی و آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی طبقه‌بندی می‌شود. پوشش سقف این آرامگاه‌ها عموماً تاقی بوده و نمونه‌های زیرزمینی (سردابه‌ای) آن در دستوا، گلالک صالح‌داوود، شوش و نمونه‌های نیمه‌زیرزمینی در گلالک به‌دست آمده است.

آرامگاه‌های زیرزمینی

این نوع آرامگاه‌ها در زیرزمین ایجاد شده‌اند، به‌گونه‌ای که اتاق تدفین و پوشش سقف آن تماماً در زیرزمین قرار داشته است. در بخش کوهستانی انواع سردابه‌ای و سنگ‌چین و در دشت خوزستان گونه سردابه‌ای آن شناسایی شده است.

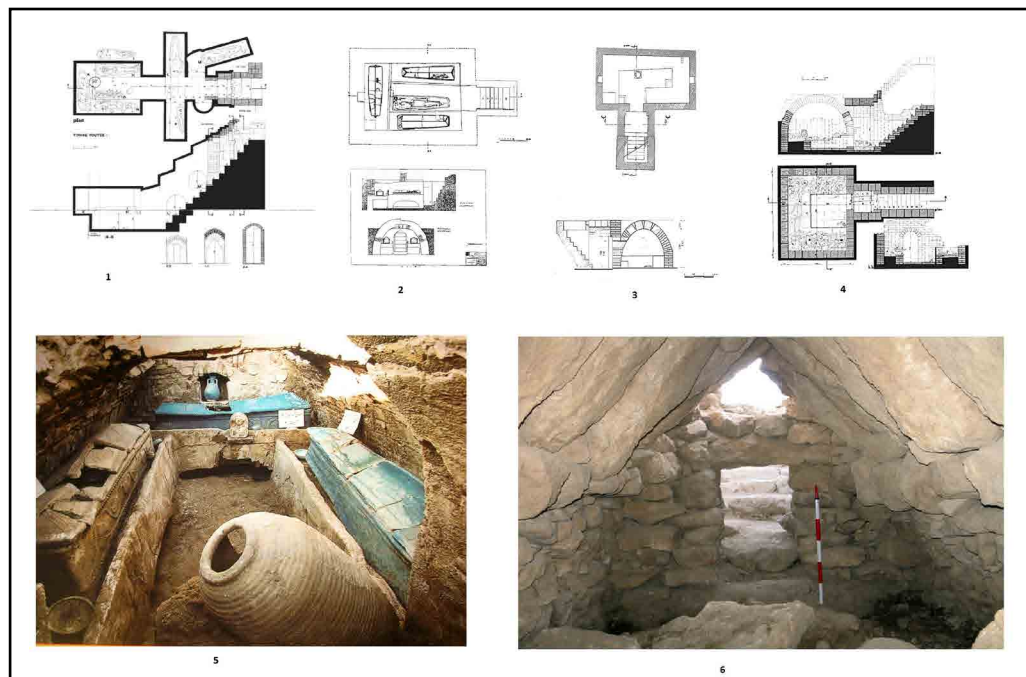
- آرامگاه‌های زیرزمینی-سردابه‌ای

آرامگاه‌های سردابه‌ای به اتاق‌های مستطیل و یا مربعی گفته می‌شود که در دل زمین با مصالح آجر و سنگ ساخته و از سه قسمت پلکان، ورودی و اتاق تدفین تشکیل شده است. شیوه تدفین در این آرامگاه به سه شیوه تابوتی، ساده و تدفین بر روی سکو است. به نظر می‌رسد اتاق تدفین و تدفین‌ها از جهت خاصی پیروی نمی‌کنند.

نوع کوهستانی: نمونه کوهستانی آن در آرامگاه ۲۳ محوطه کل‌چندارشمی به‌دست آمده که از: پلکان با پنج پله، ورودی و اتاق تدفین تشکیل شده و پوشش سقف آن به صورت خرپشته‌ای است. این آرامگاه تماماً از سنگ ساخته شده، بقایایی از سازه‌های معماری در ضلع جنوبی پلکان به‌دست آمده که احتمالاً راهرویی است که آرامگاه را به فضاهای دیگر معماری مرتبط می‌کند (Mehrkian, 2019 B: 22). در دو سوی راه‌پله دو تاقچه به‌دست آمد که بقایای استخوان‌های یک گوسفند یا بز؟ نشان از هدایای تدفینی در آن می‌دهد (تصویر ۲). ورودی آرامگاه با یک قطعه سنگ قواره‌شده، مسدود شده و در سه ضلع اتاق تدفین مستطیلی آن سه سکوی تدفین به‌دست آمد. در ضلع روبه‌روی ورودی نیز تاقچه‌ای ایجاد شده که سقف آن تخت و فاقد قوس است. براساس گورآوندهای به‌دست‌آمده، به نظر می‌رسد مرتبط به قرون اولیه میلادی باشد (Ibid: 23).

نوع دشتی: این نوع در محوطه‌های شوش (آرامگاه شماره ۱ و ۳)، دستوا، گلالک (آرامگاه ۱، ۲، ۳) و صالح‌داوود به‌دست آمده که مصالح عمده آن‌ها آجر است (تصویر ۱). پوشش آن به صورت تاق‌دار بوده و مانند نوع کوهستانی از سه بخش پلکان، ورودی و اتاق تدفین تشکیل شده است. در برخی از این نوع آرامگاه‌ها چون آرامگاه ۱ و ۲ گلالک آرامگاه صالح‌داوود پوشش راه‌پله فاقد تاق بوده و احتمالاً از تخته‌سنگ‌های قواره‌شده برای پوشاندن سطح آن استفاده می‌شده است. این درحالی است که نمونه‌های به‌دست‌آمده از شوش، آرامگاه‌های ۱ و ۳ و آرامگاه شماره ۳ گلالک تاق‌دار هستند. در بیشتر نمونه‌ها اتاق تدفین در سه ضلع، سکوهایی برای تدفین دارد. در صالح‌داوود چهار سکو در چهار جانب آرامگاه ساخته شده است. فضای زیرین سکو آرامگاه‌های ۱ و ۲ گلالک، خالی و نمونه‌هایی از تدفین ساده در آن به‌دست آمده است. عموماً در ضلع روبه‌رویی ورودی، تاقچه‌ای جهت قرارگیری مجسمه و هدایا تعبیه شده است. نمونه‌هایی از صالح‌داوود، گلالک از این نوع هستند. در صالح‌داوود در دو سوی شرق و غرب اتاق، تاقچه کوچکی ایجاد شده که احتمالاً تاق‌دار بوده است، مانند نمونه تاقچه در گلالک (رهبر، ۱۳۷۳: ب: ۱۸۵؛ Boucharlat & Haerincq, 2011: 61-62).

در آرامگاه ۲ گلالک تاقچه وسعت زیادی یافته و تشکیل یک تاق را داده است (رهبر، ۱۳۷۶: ۱۸۳). نمونه‌هایی نیز از تاقچه قوس‌دار در دیوارهای اطراف راه‌پله برای قرار دادن هدایا تدفینی مشاهده می‌شود. مانند آن چه در آرامگاه شماره ۱ گلالک به‌دست آمده است. روبه‌روی ورودی آرامگاه

تصویر ۱: آرامگاه‌های سردابه‌ای الیمائی؛ ۱: نقشه آرامگاه شوش ۱ (Boucharlat & Haerinck, 2011: 110). ۲: نقشه آرامگاه گل‌الک ۱ (Rahbar, 1997: 93-94). ۳: نقشه آرامگاه صالح‌داوود (رهبر، ۱۳۷۸: نقشه ۱۱-۱۲). ۴: نقشه آرامگاه شوش ۳ (Boucharlat & Haerinck, 2011: 114). ۵: پوشش آرامگاه در گل‌الک (Rahbar, 1999: 42). ۶: پوشش آرامگاه در کل‌چندارشمی (عکس از: مهرکیان).

Fig. 1: The crypt tombs of Elimaian; 1: Plan of Susa tomb 1 (Boucharlat & Haerinck, 2011: 110). 2: Plan of Gulalak tomb 1 (Rahbar, 1997: 93-94). 3: Plan of Saleh Dawood tomb (Rahbar, 1999: plan 11- 12). 4: The plan of Susa tomb 3 (Boucharlat & Haerinck, 2011: 114). 5: The tomb cover in Gulalak (Rahbar, 1999: 42). 6: The tomb cover in Cal-Chandar Shami (Mehrkian's photo).

تصویر ۲: قراگیری تاقچه هدایا در راه پله آرامگاه ۲۳ کل‌چندارشمی (عکس از مهرکیان).

Fig. 2: Drawing of the ledge of gifts in the staircase of Tomb 23 of Kal-Chandar shami (Mehrkian's photo).

و در پای یکی از سکوه‌های صالح داوود بقایای پایه‌های کوچکی از گچ جلب توجه می‌کند که به نظر می‌رسد کوزه‌هایی را بر روی آن قرار داده بودند. در آرامگاه گلالک نیز روبه روی ورودی بر بدنهٔ سکو پایه‌ای ساخته بودند، که بر آن مجسمه‌ای قرار داشت (رهبر، ۱۳۷۶: ۱۷۸). در صالح داوود فضای کوچکی وجود داشت که اجساد قبلی را در داخل آن قرار می‌دادند (رهبر، ۱۳۷۸: ۴۳). کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که در بعضی موارد ورودی این آرامگاه‌ها پس از انجام مراسم تدفین با تخته سنگ، قطعات شکسته شدهٔ سفال و آجر تیغه می‌شد.

- آرامگاه‌های زیرزمینی سنگ چین

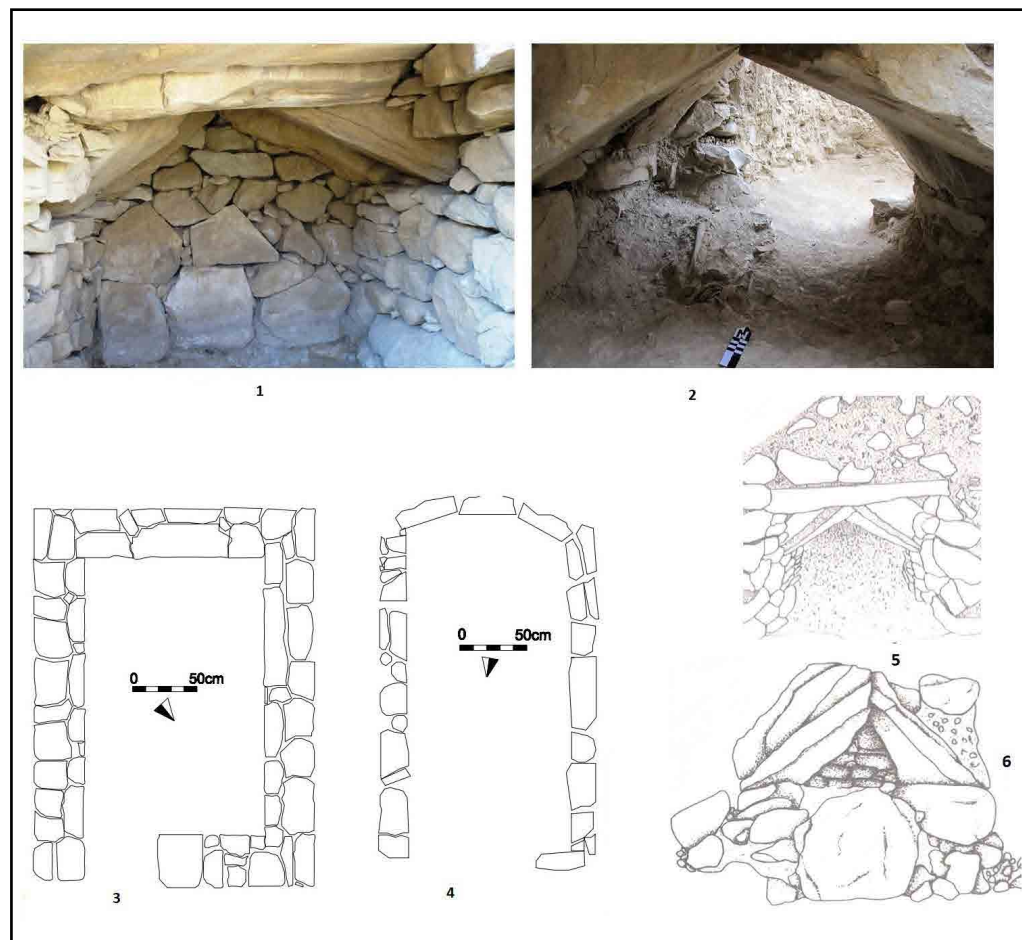
این نوع تدفین که به فراوانی در مناطق کوهستانی زیرسلطهٔ الیمائی شناسایی شده، شامل یک اتاق مستطیلی سنگی متشکل از سنگ‌های تراش خورده و قواره شده است که در دل زمین ایجاد می‌شود و براساس چیدمان سقف به گونه‌های تدفین‌های سنگ چین با پوشش خریشته‌ای، تدفین‌های سنگ چین با پوشش تخت و تدفین‌های سنگ چین با پوشش ترکیبی تخت-خریشته‌ای قابل شناسایی شده است. در شپاس چهار نمونه از اتاق‌های تدفین با پوشش تخت (عزیزی خرنقی و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۵)، در هشتلیک از توابع روستای جهانگیری مسجدسلیمان مجموعاً نه گور، در کافه بابک دو گور (سرداری زارچی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۲) و در شمی این اتاقک با پوشش خریشته‌ای در آرامگاه‌های ۲۰ و ۲۷ به دست آمد (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۲۱۶-۲۰۱)؛ هم‌چنین در آرامگاه ۷ کل چندارشمی اتاق تدفین با پوشش ترکیبی خریشته‌ای-تخت شناسایی شد (تصویر ۳)، (Mehrkian & Messina, 2019 B: 20-21).

آرامگاه‌های نیمه زیرزمینی

این نوع از معماری آرامگاهی الیمائی نیز با توجه به دو اقلیم کوهستان و دشت در دو مجموعهٔ آرامگاه‌های کوهستانی و آرامگاه‌های دشتی قرار می‌گیرند. در این نوع آرامگاه‌ها ورودی بنا تقریباً هم سطح زمین، عموماً فاقد پله یا محدود به یک یا چند پله بوده و بخش‌هایی از معماری بنا در سطح قابل رؤیت است.

نوع کوهستانی: نمونه‌هایی از این نوع در آرامگاه ۹ و ۲۵ کل چندارشمی به دست آمده است. آرامگاه شماره ۹ کل چندارشمی از کنارهم چیدن سنگ‌های قواره شده تشکیل گردیده و پوشش سقف آن ریخته و با توجه به بقایای سنگی آن احتمالاً خریشته‌ای است. یک سکوی تدفین در ضلع روبه روی ورودی دارد (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۸: ۱۴). به نظر می‌رسد سازندگان این آرامگاه از شیب زمین و کوهستانی بودن منطقه استفاده کرده و با برش بخش‌هایی از زمین دیواره‌های سنگی آرامگاه را برپا کرده‌اند، به گونه‌ای که احتمالاً بخش‌هایی از ورودی و نمای آرامگاه آشکار است (تصویر ۴). آرامگاه ۲۵ کل چندارشمی را نیز با توجه به تعداد پله‌ها (۳ عدد برای دسترسی به پیش‌اتاق)، بالابودن درگاه اتاق اصلی و پلکانی قرینه، مقابل اتاق ورودی می‌توان از نوع نیمه زیرزمینی دانست. پوشش سقف اتاق آرامگاه از ترکیب دو پوشش تخت و خریشته‌ای ایجاد شده، به گونه‌ای که بخش خریشته‌ای آن بالاتر از سطح قرار می‌گرفته است (تصویر ۴)، (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۲۰-۱۵).

نوع دشتی: نمونه‌هایی از آن در آرامگاه‌های ۴ و ۵ محوطهٔ گلالک شناسایی شده است (تصویر ۴). در آرامگاه ۴ گلالک که از آجر و گچ ساخته شده، سطح ورودی با زمین‌های اطراف یکی بود و کف اتاق تدفین حدود ۲۵ سانتی متر پایین‌تر از سطح ورودی و برای دسترسی به اتاق تدفین از دو پله استفاده کرده‌اند، سقف آن فرو ریخته و نوع آن نامشخص است. آرامگاه شماره ۵ گلالک نیز مشابه آرامگاه فوق بوده و تنها تفاوت‌هایی در جزئیات دارد (رهبر، ۱۳۷۶: ۱۸۶-۱۸۵).

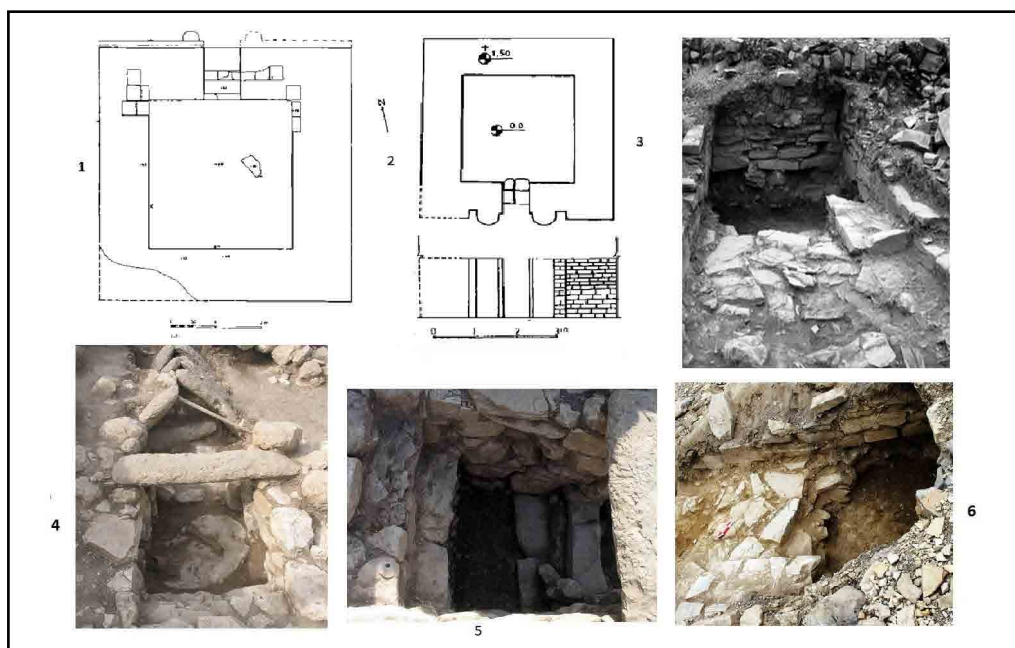

تصویر ۳: پوشش آرامگاه‌های سنگ چین؛ ۱: آرامگاه ۷ در کل چندارشمی (عکس از: مهرکیان). ۲: آرامگاه ۲۰ کل چندارشمی (عکس از: مهرکیان). ۳: نقشه اتاق تدفین در آرامگاه ۷ کل چندارشمی (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۲: ۱۴۷). ۴: نقشه اتاق تدفین در آرامگاه ۲۰ کل چندارشمی (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۲: ۱۵۳). ۵: پوشش سقف ترکیبی در گورستان لما (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۵). ۶: پوشش سقف خرپشته‌ای در گورستان لما (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۶۰).

Fig. 3: The covering of Sangchin tombs; 1: Tomb 7 in Kal-Chandar Shami (Mehrkian's photo). 2: Tomb 20 in Kal-Chandar Shami (Mehrkian's photo). 3: Plan of the burial room in Tomb 7 in Kal-Chandar Shami (Mehrkian & Messina, 2013: 147). 4: The plan of the burial room in the 20th tomb of Cal-Chandar Shami (Mehrkian & Messina, 2013: 153). 5: Composite roof covering in Lema cemetery (Rizvani et al., 2007: 45). 6: Truss roof covering in Lema cemetery (Rizvani et al., 2007: 60).

آرامگاه‌های سطح زمین

یک نمونه از این نوع در محوطه کل چندارشمی به دست آمده است، که به نظر می‌رسد در سطح زمین و بخش‌هایی از آن کمی بالاتر از سطح ایجاد شده و از یک فضای ورودی و دو آرامگاه (۲۶ و ۲۸) در اضلاع غربی و جنوبی آن تشکیل شده است (تصویر ۵). آرامگاه ۲۶ (ضلع غربی) این مجموعه یک پیش ورودی با کف سنگ‌فرش شده و بلندتر از فضای ورودی دارد که پس از آن، ورودی و در سنگی کارشده اتاق آرامگاه و سکوهای سه‌گانه قرار داشته و پوشش آن از نوع خرپشته‌ای است. برای دسترسی به آرامگاه ۲۸ (ضلع جنوبی اتاق ورودی) از دوردیف پله استفاده شده است، به گونه‌ای که کف اتاق ورودی پایین‌تر از سطح آرامگاه قرار دارد. از ویژگی‌های این آرامگاه، ورودی تیغه‌شده آجری و در سنگی آن است. سقف آرامگاه ریخته، تاقچه و نیز بقایای سکویی آجری در ضلع مقابل ورودی به دست آمده است (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۲۰۰-۱۶۷).

تصویر ۴: آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی؛ ۱: آرامگاه ۴ گلالک (رهبر، ۱۳۷۶: ۲۰۲). ۲: آرامگاه ۵ گلالک (رهبر، ۱۳۷۶: ۲۰۵). ۳: آرامگاه ۹ کل چندارشمی (عکس از: مهرکیان). ۴: آرامگاه ۲۵ کل چندارشمی (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۵۱). ۵: آرامگاه ۲۵ کل چندارشمی (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۵۴). ۶: آرامگاه ۹ کل چندارشمی (عکس از: مهرکیان).

Fig. 4: Semi-underground tombs; 1: Gulalak Tomb 4 (Rehbar, 1997: 202). 2: Gulalak Tomb 5 (Rehbar, 1997: 205). 3: Kal-Chandra Shami Tomb 9 (Mehrkiyan's photo). 4: Tomb 25 of Kal-Chandar Shami (Mehrkiyan, 2016: 51). 5: Tomb 25 of Kal-Chandar Shami (Mehrkiyan, 2016: 54). 6: Tomb 9 of Kal-Chandar Shami (Mehrkiyan's photo).

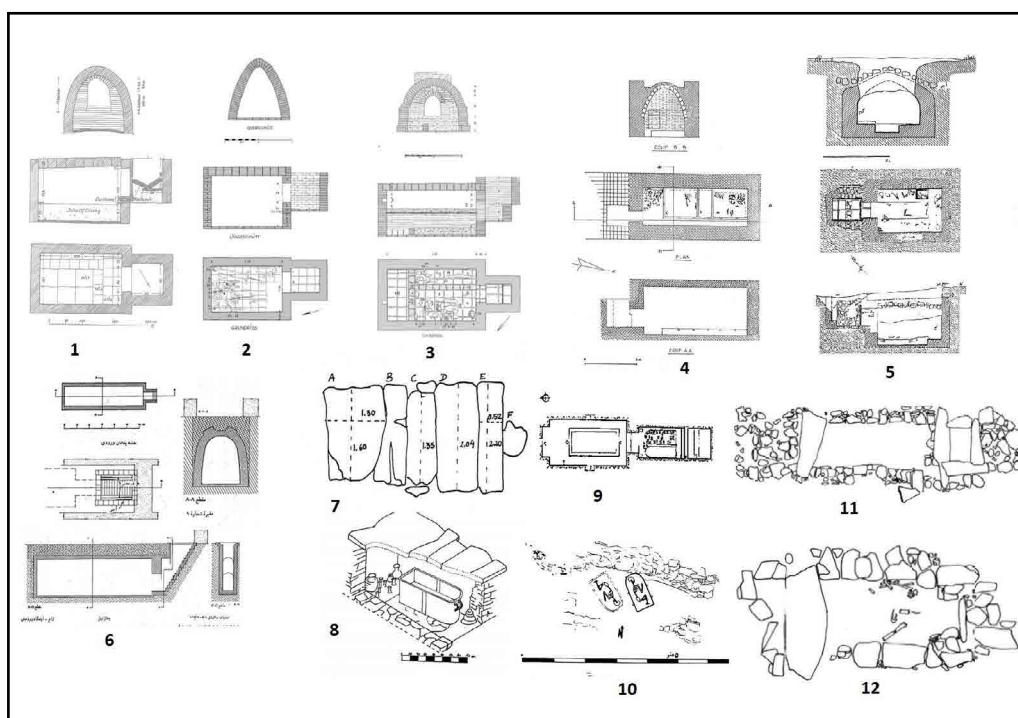
تصویر ۵: مجموعه آرامگاهی ایجادشده در سطح زمین، کل چندارشمی؛ ۱: آرامگاه ۲۶. ۲: اتاق تدفین و سکوه‌های سه‌گانه آرامگاه ۲۶. ۳: در ورودی آرامگاه ۲۶. ۴: فضای ورودی. ۵: آرامگاه ۲۸ و در سنگی آن (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۱۳۱-۱۳۵-۱۳۷-۱۳۹-۱۹۱).

Fig. 5: The tomb complex created on the ground level, Cal-Chandra Shami; 1: Tomb 26. 2: Burial room and segane platforms of Tomb 26. 3: Entrance door of Tomb 26. 4: Entrance space. 5: Tomb 28 and its stone door (Mehrkiyan, 2016: 131-135-137-139-191).

سبک‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمائی

پیشینه معماری آرامگاه‌های زیرزمینی سردابه‌ای در بین‌النهرین به هزاره سوم پیش از میلاد بازمی‌گردد؛ ولی مجموعه‌ای از آرامگاه‌های سلطنتی سلسله سوم اور (از دوره اورنامو تا آمارسین) را در نزدیکی نیایشگاه نانا شناسایی می‌کند که متشکل از اتاقک‌هایی زیرزمینی، تاق‌دار و پله‌های منتهی به آن است (مورتگات، ۱۳۷۷: ۱۱۷). این بناها عموماً با خشت و آجر ساخته شده‌اند که از مصالح بوم‌آورد و در دسترس جلگه بین‌النهرین به‌شمار می‌رود. استفاده از آجر در ساخت بنا در مناطق جلگه‌ای بین‌النهرین و ایلام عمومیت دارد، این درحالی است که در مناطق کوهستانی و در بالادست جلگه بین‌النهرین و ایلام، نمونه‌های سنگی این آرامگاه‌ها متعلق به عصر مفرغ شناسایی شده است. نمونه قابل ذکر آن در گرویرک (Gre Virike) در شمال شرق فرات و در مرز دو کشور ترکیه و سوریه واقع است، که شامل دو آرامگاه زیرزمینی سنگی با اتاق تدفین و پیش‌اتاق ورودی است (تصویر ۷) (Ökse, 2005: 21-25)؛ بنابراین با آن‌که اعتقاد به زندگی پس از مرگ و جاودانگی بشر به گسترش ساخت آرامگاه‌های زیرزمینی در بین‌النهرین و مناطق هم‌جوار آن می‌انجامد، اما تمایز در شیوه‌های ساخت با توجه به قومیت، هویت فرهنگی، ساختار اجتماعی و موقعیت جغرافیایی دیده می‌شود. فراوانی اتاقک‌های زیرزمینی بین‌النهرین نشان از تفکری همه‌گیر دارد؛ تفکری که با توجه به تعاملات منطقه‌ای، اشاعه آن را در سرزمین‌های هم‌جوار مشاهده می‌کنیم، به‌طوری‌که پایداری آن تا قرون بعدی و هم‌زمان با حکومت‌های سلوکی و اشکانی دیده می‌شود. باور تدفین در آرامگاه‌های سردابه‌ای الیمائی نیز تداوم تفکرات بین‌النهرینی است که از طریق باورهای مشترک نیاکان ایلامی در الیمائی‌ها پویا و زنده می‌ماند. استفاده از تاق در پوشش سقف آرامگاه‌های الیمائی مشابه شیوه تاق‌زنی ایلامیان در مناطق جلگه‌ای چون: شوش، هفت‌تپه، چغازنبیل، بالنجان و... است (تصویر ۶). گرچه بررسی در آرامگاه‌های بین‌النهرین، به‌ویژه در آشور روند تدریجی تحول تاق را نشان می‌دهد (آشور قدیم تاق‌های کاذب یا پیش‌رونده، آشور میانی شیوه شعاعی و در دوره آشور نو شیوه لایه‌ای)، (Pedde, 2012: 98-108)، اما نخستین نمونه‌های تاق‌زنی آرامگاه‌های زیرزمینی ایلام هم‌زمان با ایلام قدیم II به شیوه تاق‌زنی لایه‌ای ایجاد شده‌اند (بزئوال، ۱۳۷۹: ۱۴۹-۱۴۸)، شیوه‌ای که نشان‌گر روند تحولات شیوه تاق‌زنی در ایلام و پیش‌تر از بین‌النهرین است؛ بنابراین وجود آرامگاه‌های ایلامی با پوشش تاقی نشان می‌دهند که الیمائی‌ها به‌خوبی با شیوه تاق‌زنی به سبک ایلامی آشنا بوده و آن را در معماری آرامگاه‌های سردابه‌ای در جلگه استفاده کرده‌اند. شیوه قرارگیری تاق بر روی دو دیوار طولی آرامگاه‌های الیمائی در دشت مانند شیوه ایلامی است که هم‌زمان با ایلام میانی در هفت‌تپه و شوش آغاز شده است (همان: ۱۴۸). محل قرارگیری پلکان در بیشتر آرامگاه‌های الیمائی مانند آرامگاه‌های ایلامی در عرض آرامگاه تعبیه می‌شود. نمونه منحصر به فرد آرامگاه صالح‌داود که پلکان در دیوار طولی بنا ایجاد شده نیز مشابه آرامگاه شماره ۴ کاخ مردگان چغازنبیل، مرتبط با ایلام میانی است (گیرشمن، ۱۳۷۳: ۱۴۱). بررسی پوشش آرامگاه‌های سردابه‌ای کوهستانی در دوره الیمائی مشابهت‌هایی، متأثر از زندگی کوچ‌نشینی عصر آهن منطقه را نشان می‌دهد. شیوه پوشش گور در گورستان لما (عصر آهن ۱ و ۲) در کهگیلویه و بویراحمد بسیار شبیه پوشش سقف در معماری آرامگاه‌های کوهستانی الیمائی است و نمونه‌هایی از سه‌گونه پوشش تخت، خرپشته‌ای و پوشش ترکیبی تخت-خرپشته‌ای در این گورستان شناسایی شده است (تصویر ۳). علاوه بر آن، فرم اتاق تدفین به‌ویژه اتاق‌های راست‌گوشه شباهت‌هایی را آشکار می‌کند؛ هم‌چنین ساختار گور در جهت استفاده تدفین‌های متعدد ایجاد شده و به‌نظر می‌رسد گورها در چند دوره زمانی استفاده می‌شده است (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۴). اتاقک‌هایی سنگی با پوشش تخت و خرپشته‌ای، کف سنگ‌فرش شده در محوطه‌های عصر آهن III پشتکوه نیز شناسایی شده است (واندنبرگ و همکاران، ۱۳۸۰: ۵۸)، آرامگاه ارجان

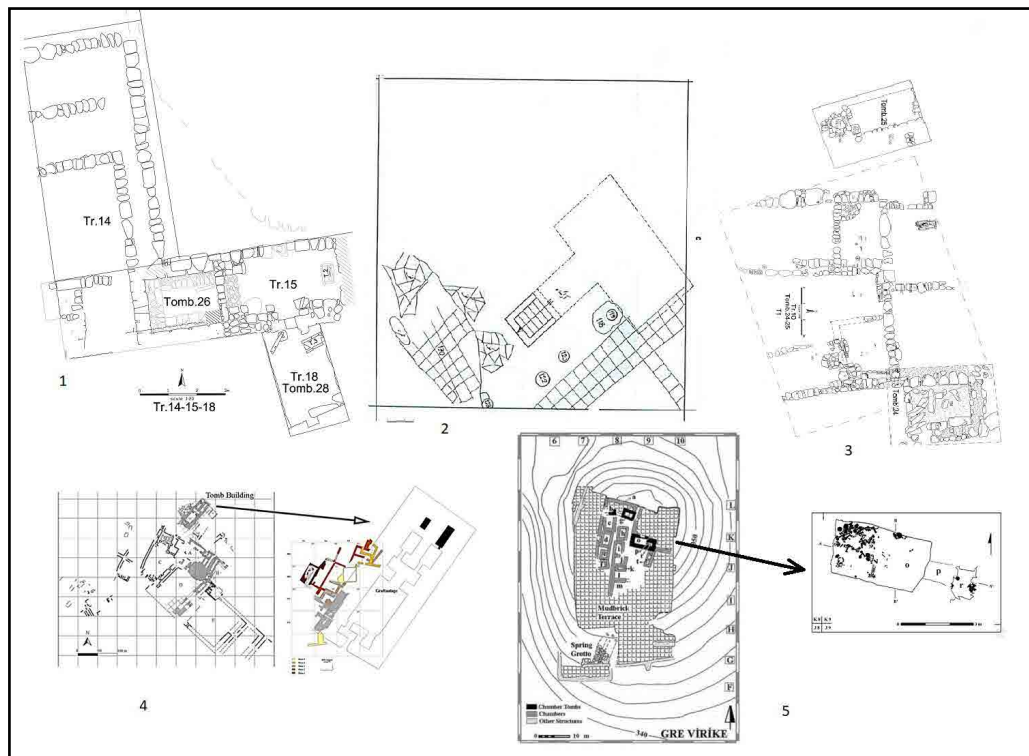
(تصویر ۶) شامل یک اتاق مستطیل سنگی، پوشش سقف تخت (پنج تکه سنگ تخت) (Álvarez-Mon, 2006: 15-24)، آرامگاه جوبجی (تصویر ۶) با اتاق تدفین مشابه (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۶۳-۵۹)، آرامگاه چرام در کهگیلویه و بویراحمد با پوشش تخت هم‌زمان با دوره اشکانی (Roustaei & Azadi, 2011: 196) و در نهایت نمونه‌های الیمائی مشابه آن در آرامگاه ۷ و ۲۰ کل چنارشمی تداوم و پویایی این سبک در کوهستان را نشان می‌دهد (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۲۱۶-۲۰۱؛ Mehrkian & Messina, 2019 A: 280). با آن‌که فرم بیشتر تابوت‌های استفاده‌شده در معماری آرامگاهی الیمائی (گل‌الک و شوش) به شیوه تابوت‌های شناخته‌شده در دوره سلوکی و اشکانی است، اما شیوه تدفین تابوتی در آرامگاه‌های شناخته‌شده بین‌النهرین و ایلام نو نشان از شناخت الیمائیان از این شیوه تدفینی دارد. در آشور قدیم اجساد مستقیماً بر روی کف اتاق آرامگاه قرار می‌گرفتند، در آشور میانه تقسیم کردن کف آرامگاه به چند بخش با دیوارک‌هایی کم‌ارتفاع، شیوه رایج تدفین به‌شمار می‌رود؛ گرچه نمونه‌هایی از تدفین تابوتی نیز در این دوره، مانند گور ۳۶ آشور به‌دست آمد، اما قراردادن جسد در داخل تابوت‌های سفالی و سنگی و فرم معروف تابوت‌های مفرغی U شکل هم‌زمان با آشور نو رواج می‌یابد. شناسایی نمونه‌هایی از تابوت‌های U شکل در محوطه‌های ایلام نو، چون ارجان و جوبجی گسترش تفکر تدفین تابوتی را در جغرافیای ایلام نشان می‌دهد (Wicks, 2012: 24-28).

تصویر ۶: ۱) آرامگاه ۴۵ (۱۴۶۳۰) آشور، آشور میانه (Feldman, 2006: 22). ۲) آرامگاه ۱۳۷۰۷، آشور میانه (Pedde, 2012: 101). ۳) آرامگاه ۱۴۸۳۹، آشور جدید (Pedde, 2012: 104). ۴) آرامگاه A هفت‌تپه (نگهبان، ۱۳۷۲: ۷۳). ۵) آرامگاه چغازنبیل مقبره ۲ (Ghirshman et al., 1968: 105). ۶) آرامگاه ۱ کاخ مردگان چغازنبیل (Ghirshman et al., 1968: 103). ۷) پوشش سقف آرامگاه ارجان (Álvarez-Mon, 2006: 455). ۸) آرامگاه ارجان (Álvarez-Mon, 2006: 454). ۹) آرامگاه نمرود (Wick, 2015: 103). ۱۰) آرامگاه جوبجی (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۶۴). ۱۱) آرامگاه شماره ۱ محوطه کلانتر ۴ (ولی‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۰). ۱۲) آرامگاه شماره ۲ محوطه کلانتر ۴ (ولی‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۱).

Fig. 6: 1) Tomb 45 (14630), Assyria, Middle Assyria (Feldman, 2006: 22). 2) Tomb 13707, Middle Assyria (Pedde, 2012: 101). 3) Tomb 14839, New Assyria (Pedde, 2012: 104). 4) Tomb, Tomb A Haft Tepe (Negheban, 1993: 73). 5) Chaghazanbil Tomb Tomb 2 (Ghirshman et al., 1968: 105). 6) Tomb 1, Chaghazanbil Mortuary Palace (Ghirshman et al., 1968: 103). 7) Roof covering of Arjan Tomb (Álvarez-Mon, 2006: 454). 8) Arjan Tomb (Álvarez-Mon, 2006: 455). 9) Nimrud Tomb (Wick, 2015: 103). 10) Jobaji Tomb (Shishgar, 2014: 64). 11) Tomb No. 2 Kalantar 4, (Valipour et al., 2010: 70). 12) Tomb No. 2 Kalantar 4 (Valipour et al., 2010: 71).

برروی سکو نیز متأثر از شیوه تدفین برروی سکو در دوره‌های ایلام قدیم و میانی است. در آرامگاه شماره ۴ چغارنبیل سکویی ایجاد شده که اجساد برروی آن قرار گرفته‌اند (گیرشمن، ۱۳۷۳: ۱۴۱). در آرامگاه جنوب غربی هفت‌تپه نیز سکویی ایجاد شده که دوازده تدفین برروی آن قرار دارد (Mofidi, 2012: 266)؛ هم‌چنین در قسمتی از شهر دوراوتناش و در بین محوطه بیرونی شهر و تمنوس، سه آرامگاه زیرزمینی به دست آمد که نقشه اتاق تدفین مستطیلی و ورودی آن‌ها با سه پلکان به سطح می‌رسد (تصویر ۶)، (Ghirshman et al., 1968: 101-106). هر سه آرامگاه دارای سکوی تدفین بوده و بیش از چند تدفین انسانی را در خود جای داده‌اند. نمونه‌های ۲ و ۳ به دلیل شباهت در ساختار سه‌گانه سکو با آرامگاه‌های الیمائی حائز اهمیت است. در نمونه سلوکی (قرن سوم پیش از میلاد) عراق چون آرامگاه‌های زیرزمینی در اوروک بقایایی از یک سکو در مرکز اتاق تدفین دیده می‌شود که اندکی با فرم رایج الیمائی متفاوت است (Petrie, 2002: 122). در گورستانی در بلن‌تپه (Belentepe) در شهر بندری کاریا، آرامگاهی هلنی (آرامگاه ۲) به دست آمد که سکوهایی برای تدفین مانند سکوهای آرامگاه گلالک ۱، که بخش زیرین آن خالی است، دارد (Kızıl, 2013: 366). به نظر می‌رسد شیوه تدفین برروی سکوهای سه‌گانه به فرم عمومی اتاق‌ها در آرامگاه‌های الیمائی تبدیل می‌شود. ایجاد سکوهای تدفین در معماری آرامگاه‌ها و تدفین‌های خانوادگی - اجدادی برروی آن، احتمالاً بیانگر تجسم جامعه آرمانی متشکل از اجداد است. بررسی در ساختار ورودی آرامگاه‌های الیمائی و شیوه مسدود کردن آن نیز شباهت‌هایی را با ایلام و بین‌النهرین آشکار می‌کند. ورودی آرامگاه‌های بین‌النهرینی معمولاً با درهای سنگی بزرگ بسته شده‌اند. ورودی

تصویر ۷: ۱) مجموعه آرامگاهی (آرامگاه ۲۶ و ۲۸) کل چندار شمی (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۷۵). ۲) آرامگاه صالح داوود (رهبر، ۱۳۷۸: ۳). مجموعه آرامگاهی (گورهای ۲۴ و ۲۵) کل چندار شمی (مهرکیان، ۱۳۹۵: ۲۳). ۴) مجموعه هفت‌تپه (Zalaghi, 2018: 280). ۵) محوطه گرویرک (Ökse, 2005: 24-28).

Fig. 7: 1) Tomb complex (tombs 26 and 28) Kal-Chandar Shami (Mehr Kian, 2016: 75). 2) Tomb of Saleh Dawood (Rahaber, 1999). 3) Tomb complex (graves 24 & 25) Kal-Chandar Shami (Mehr Kian, 2016: 23). 4) Haft Tepe complex (Zalaghi, 2018: 280). 5) Ger Virek site (Ökse, 2005: 24-28).

آرامگاه ۶، محوطه تل کیلیک میشیک اربیل و در بازه زمانی آشور میانی، یک در دو قوسی با عرض ۸۰ سانتی متر است که با آجر و چهار خمره به ابعاد مختلف بسته شده بود (Othman, 2018: 209-213). استفاده از قطعات شکسته شده خمره، آجر و سنگ برای مسدود کردن ورودی آرامگاه شماره ۲ گلالک تداوم این شیوه را نشان می‌دهد. در هفت تپه راه ورودی به آرامگاه با آجر و گچ مسدود شده و روی آن سنگ بزرگی قرار داده شده بود (نگهبان، ۱۳۷۱: ۶۶) که مانند نمونه تیغه کردن در آرامگاه ۲۸ کل چندارشمی است. نمونه‌های دیگر مشابه آن در آرامگاه‌های کاخ مردگان چغازنبیل دیده می‌شود که ورودی آرامگاه‌ها با آجر و قیر و ورودی اتاق تدفین با خشت مسدود شده بود (Hosseini et al., 2020: 371). سه در سنگی با نقوش هندسی کل چندارشمی که در آرامگاه‌های ۲۴، ۲۶ و ۲۸ به دست آمد، مشابهت‌هایی را با آرامگاه‌های هلنی در جغرافیای خارج از ایران دارد. نمونه سنگی درهای آرامگاه‌های ۱ و ۳ در بلن تپه (Belentepe) در کاریا متعلق به دوره هلنی به خوبی این شباهت‌ها را نشان می‌دهد (Kızıl, 2013: 362-367)؛ هم‌چنین مسدود کردن ورودی آرامگاه ۲۳ در کل چندارشمی با یک سنگ تخت یکپارچه، مشابهت‌هایی را با آرامگاه ۳ این محوطه و آرامگاهی در نزدیکی شارجه نشان می‌دهد (Overlaet et al., 2016: 97-99)، ایجاد تاقچه در دیواره اتاق آرامگاه یکی از شاخصه‌های معماری آرامگاه‌های سردابه‌ای الیمائی به شمار می‌رود که نمونه‌های بین‌النهرینی آن در دوره آشور میانی پیشینه آن را نشان می‌دهد (Pedde, 2012: 95)؛ این تاقچه‌ها عموماً در ضلع روبه‌روی ورودی مانند آرامگاه ۴۵ آشور ایجاد می‌شدند و به صورت تاق‌های هلالی در بعضی مواقع تخت بوده‌اند. در نمونه‌هایی نیز دو تاقچه یا چند تاقچه در اضلاع مختلف مشاهده می‌شود که برای قراردادن چراغ یا لوح‌های سنگی با کتیبه‌هایی به نام صاحبان آرامگاه و یا نفرین‌نامه‌هایی برای آسیب‌رسانان به آرامگاه ایجاد می‌شد. آرامگاه‌های سطلتی نمرود مرتبط با آشور نو علاوه بر اتاق اصلی در اتاق ورودی نیز تاقچه‌هایی دارد (Hosseini et al., 2016: 112). ایجاد تاقچه در آرامگاه‌های ایلام میانی چون آرامگاه شماره ۸ شوش (بزئوال، ۱۳۷۹: ۱۴۸)، آرامگاه A هفت تپه (نگهبان، ۱۳۷۱: ۸) تداوم این سنت را در دوره ایلام و نمونه‌های اشکانی-الیمائی شوش (آرامگاه ۶)، صالح‌داود، گلالک (آرامگاه‌های ۱، ۲ و ۳) و کل چندارشمی (آرامگاه ۲۳ و ۲۸) پویایی آن را تا قرون اول و دوم میلادی نشان می‌دهد؛ هم‌چنین از ویژگی‌های سه آرامگاه بلن تپه (Belentepe) وجود تاقچه‌های فراوان در اضلاع اتاق است که هم‌سانی‌هایی را با آرامگاه‌های الیمائی نشان می‌دهد (Kızıl, 2013: 362-366). پله‌ها در آرامگاه‌های الیمائی در فضای محدودی ایجاد شده و عرض کمی داشته و به اصطلاح تیز هستند. نمونه‌های این سبک پله در آرامگاه‌های ایلامی چغازنبیل مرتبط به ایلام میانی دیده می‌شود. مقایسه این شیوه با پلکان‌های ایجاد شده در گلالک، شوش و کل چندارشمی نشان می‌دهد که احتمالاً این شیوه یک سنت در معماری آرامگاهی است. ارتفاع کوتاه پلکان در بیشتر این آرامگاه‌ها مانند آرامگاه ۲ گلالک یادآور پلکان‌های کوتاه تخت جمشید است. این پلکان‌ها فاقد تاق بوده و احتمالاً پوشش آن به صورت تخت است. نمونه پلکان در آرامگاه ۲۵ کل چندارشمی این شیوه را به خوبی نشان می‌دهد. فرم کلی آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی الیمائی برگرفته از آرامگاه‌های محوطه‌های ایلامی چون ارجان و تپه‌کلانتر (تصویر ۶) است. برای ساخت آرامگاه‌های ایلامی در محوطه کلانتر ۴، یک چاله بزرگ درون بستر طبیعی ایجاد شده و سپس آرامگاه با استفاده از سنگ و ملات گل درون این چاله ساخته شده است. به نظر می‌رسد بخش فوقانی آرامگاه بیرون از خاک است (ولی‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۳)؛ مانند آرامگاه ۲۵ در کل چندارشمی. هم‌چنین اتاق مربع در نمونه‌های آرامگاه‌های ۴ و ۵ گلالک مشابه آرامگاه‌های بابلی است (Dalla, 2017: 160). ارتباط برخی از آرامگاه‌های الیمائی با سازه‌های معماری (سازه‌های معماری کارگاه ۱۰ و ارتباط با گورهای ۲۴ و ۲۵، مجموعه آرامگاه‌های ۲۶ و ۲۸ به همراه اتاق ورودی، بقایای یک دیوار هم‌راستای گور ۲۳ در کل چندارشمی و نیز بقایای

معماری در ارتباط با آرامگاه صالح داوود) بیانگر وجود یک مجتمع تدفینی در اطراف آرامگاه‌ها و در ارتباط با برگزاری مراسم سوگواری است. این نمونه‌ها با مجتمع تدفینی هفت‌تپه شباهت‌هایی دارد (Mofidi, 2012: 261-269). علاوه بر آن، نمونه سنگی مرتبط به عصر مفرغ در گرویرک در مرز دو کشور سوریه و ترکیه که سازه‌هایی در ارتباط با مراسم سوگواری در اطراف آرامگاه به‌دست آمد (تصویر ۷)، (Ökse, 2005: 21-25).

نتیجه‌گیری

با توجه به تمایز در دو اقلیم کوه و دشت، معماری آرامگاه‌های الیمائی در گونه‌های آرامگاه‌های کوهستانی و آرامگاه‌های دشت طبقه‌بندی می‌شوند. آرامگاه‌های کوهستانی که از سنگ در ساخت آن استفاده شده، براساس موقعیت قرارگیری در سطح یا زیرزمین به سه گونه آرامگاهی زیرزمینی، آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی و آرامگاه‌های ایجادشده در سطح تقسیم می‌شوند. آرامگاه‌های زیرزمینی کوهستانی در دو گونه جزئی‌تر سردابه‌ای و سنگ‌چین طبقه‌بندی می‌شوند. این آرامگاه‌ها براساس تفاوت ظاهر و تنوع در پوشش سقف چون: پوشش خریشته‌ای، پوشش تخت و پوشش ترکیبی خریشته‌ای-تخت مشابهت‌هایی را با محوطه‌های عصر آهن کوهپایه‌های زاگرس چون محوطه‌های عصر آهن پشتکوه دارند؛ هم‌چنین فرم اتاق‌های سنگی هم‌سانی‌هایی را با آرامگاه‌های ایلامی چون: ارجان، جوبجی و کلانتر ۴ نشان می‌دهند. آرامگاه‌های دشتی که از آجر در ساخت آن استفاده شده، براساس موقعیت قرارگیری در سطح زمین در گونه‌های آرامگاه‌های زیرزمینی و آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی طبقه می‌شوند. پوشش سقف این آرامگاه‌ها عموماً تاقی است. این نمونه‌ها مشابهت‌هایی را با آرامگاه‌های بین‌النهرین و ایلام چون آرامگاه‌های زیرزمینی نمرود، چغازنبیل و هفت‌تپه در شیوه ایجاد پلکان و پوشش اتاق، فرم اتاق تدفین، تاقچه‌های هدایا، سکوه‌های تدفینی، و شیوه‌های مسدود کردن ورودی دارند.

سپاسگزاری

از همه کسانی که ما را در این پژوهش یاری کرده‌اند، قدردانی می‌نماییم.

درصد مشارکت نویسندگان

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، اعلام می‌دارند که با توجه به استخراج مقاله از رساله دکتری نگارنده اول، مانا روحانی رانکوهی به عنوان جمع‌آوری کننده مطالب مقاله، زیرنظر یعقوب محمدی‌فر به عنوان استاد راهنما و جعفر مهرکیان و ویتو مسینا به عنوان اساتید مشاور در مراحل اجرای تحقیق و نگارش این مقاله نقش داشته‌اند.

تعارض منافع

این مقاله به‌صورت مطالعاتی بوده و بخشی از داده‌های آن از گزارشات کاوش‌های محوطه کل چندارشمی است که با هماهنگی سرپرستان هیأت (مهرکیان و مسینا) در اختیار قرار گرفت. بخشی از منابع مالی تولید این پژوهش بر عهده دانشگاه بوعلی‌سینا بوده است.

کتابنامه

- بزنوال، رولان، (۱۳۷۹). فن‌آوری تاق خاورکهن. ترجمه سیدمحسن حبیبی، تهران: معاونت حفظ و احیاء سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)؛ با همکاری انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.

رضوانی، حسن؛ روستایی، کوروش؛ آزادی، احمد؛ و قزلباش، ابراهیم، (۱۳۸۶). «گزارش نهایی کاوش‌های باستان‌شناختی گورستان لما». تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری معاونت پژوهشی، پژوهشکده باستان‌شناسی.

- رهبر، مهدی، (۱۳۷۶). «کاوش‌های باستان‌شناسی در گلالک شوشتر». مجموعه مقالات یادمانه نخستین گردهمایی باستان‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی؛ شوش، تهران، میراث فرهنگی، (۱): ۱۷۵-۲۰۸

- رهبر، مهدی، (۱۳۷۸). «فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی صالح‌داوود خوزستان». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی کشور (منتشر نشده).

- سرداری‌زارچی، علیرضا؛ سلطانی، ایوب؛ و عطاپور، سمیرا، (۱۳۹۳). «گسترش فرهنگ الیمائی در کوهپایه‌ها؛ مسجد سلیمان و اندیکا». باستان‌پژوهی، (۸): ۱۶-۷۹.

- سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۴۸). «شهر تاریخی دستوا در شوشتر». مجله باستان‌شناسی و هنر، ۴: ۷۰-۷۲.

- شیشه‌گر، آرمان، (۱۳۹۳). آرامگاه دو بانوی عیلامی از خاندان شوتور نهونته پسر ایندد، دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (حدود ۵۸۵ تا ۵۳۹ پ.م). تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری).

- عزیزی‌خزانی، محمدحسین؛ ناصری، رضا؛ و منتظرظهور، مجید، (۱۳۹۱). «گورستان‌های نو یافته الیمائی در شمال خوزستان». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲ (۳): ۱۰۹-۹۳.

- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۳). چغازنبیل، (دوراوتناش). جلد اول و دوم، ترجمه اصغر کریمی، تهران: میراث فرهنگی کشور.

- مورتگات، آنتوان، (۱۳۷۷). هنر بین‌النهرین باستان هنر کلاسیک خاور نزدیک. ترجمه زهرا باستی و محمدرحیم صراف، تهران: سمت.

- مهرکیان، جعفر، (۱۳۹۵). «سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی کل‌چندارشمی». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده میراث فرهنگی کشور (منتشر نشده).

- مهرکیان، جعفر؛ و مسینا، ویتو، (۱۳۹۲). «نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی ایران و ایتالیا در خوزستان (ششمین برنامه)». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده میراث فرهنگی کشور (منتشر نشده).

- مهرکیان، جعفر؛ و مسینا، ویتو، (۱۳۹۳). «کل‌چندار: بررسی باستان‌شناسی شمی؛ پنجمین فصل پژوهش‌های باستان‌شناسی هیئت مشترک ایران و ایتالیا در خوزستان ایذه، مهرماه ۱۳۹۱». مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران: ۴۲۳-۴۱۹.

- مهرکیان، جعفر؛ و مسینا، ویتو، (۱۳۹۸). الیمای باستان، ایران: مهد تمدن، باستان‌شناسی و تاریخ ایران (به روایت موزه ملی ایران). تهران: موزه ملی ایران.

- نگهبان، عزت‌الله، (۱۳۷۲). حفاری هفت‌تپه دشت خوزستان. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- نگهبان، عزت‌الله، (۱۳۶۵). «آرامگاه‌ها و قبور هفت‌تپه». فرهنگ ایران زمین بهار، ۲۶: ۴۷-۷۷

- واندنبرگ، لوئیس؛ مرادی، ابراهیم؛ و عبدالهی، مصطفی، (۱۳۸۰). «آئین تدفین در عصر آهن III در پشتکوه ایلام فعلی قبرستان‌های نوع ورکبود». فرهنگ ایلام، ۸-۷: ۷۶-۴۸.

ولی‌پور، حمیدرضا؛ مصطفی‌پور، ایمان؛ داوودی، حسین؛ ذیفر، حامد؛ و قنبری، بهنام، (۱۳۸۹). «گزارش مقدماتی فصل اول کاوش در محوطه کلانتر ۴، حوضه ابگیر سد گتوند، خوزستان». پیام

باستان‌شناسی، ۷ (۱۴): ۷۴-۴۹. DOR: 20.1001.1.20084285.1389.7.14.5.8

- Álvarez-Mon, J., (2006). *The Arjan Tomb: At the Crossroads Between the Elamite and the Persian Empires*. University of California, Berkeley.
- Álvarez-Mon, J., (2010). *The Arjān tomb: at the crossroads between the Elamite and the Persian empires* (Vol. 4900). Peeters.
- Álvarez-Mon, J., (2010). *The Arjān tomb: at the crossroads between the Elamite and the Persian empires* (Vol. 4900). Peeters.
- Azizi Khazanagi, M. H.; Naseri, R. & Montazerzohor, M., (2013). "Newly found Elymaean cemeteries in North Khuzestan". *Modares Archaeological Researches*, 2 (3): 109-93. (In Persian).
- Beznawal, R., (2000). *Ancient Eastern Arch technology*. (S. M. Habibi, trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization of the country. (In Persian)
- Bucci, I.; Cellerino, A.; Faraji, M.; Foietta, E.; Giusto, F.; Mehr Kian, J.; Messina, V. & Rouhani Rankhoui, M., (2018). "Preliminary report on the third season of excavation of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzestan at Kal-e Chendar, Shami (8th campaign, 2015). Preliminary report on the third season of excavation of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzestan at Kal-e Chendar, Shami (8th campaign, 2015)". *Parthica*, (20): 31-50. <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Cellerino, A. & Foietta, E., (2018). "The Sanctuary and Cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran)". In *Proceedings of the International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Proceedings of the 11th ICAANE* (Pp. 3-7). <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Dallai, M., (2020). "The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: localization and architectural features". *EUT Edizioni Università di Trieste*. <http://hdl.handle.net/10077/30232>
- Feldman, M. H., (2006). "Assur tomb 45 and the birth of the Assyrian Empire". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 343(1): 21-43. <https://www.jstor.org/stable/25066963>
- Ghirshman, R., (1994). *Chaghazanbil, (Dur Ontash)*. vol (1,2). (A. Karimi, Trans.). Tehran: Iran's Cultural Heritage Publications. (In Persian)
- Ghirshman, R.; Auberson, P. & Ghirshman, T., (1968). *Tchoga Zanbil (Dur-Untash)*. vol. 2: temenos, temples, palais, tombes. P. Geuthner. (Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Tome XL, Mission de Susiane).
- Hosseini, S.; Niroumand, H.; Burcu Gültekin, A.; Antonio Barceló, J.; Osmadi, A. & Mahdavi, F., (2020). "Structural analysis of earth construction's vaults: Case of underground tombs of Chogha Zanbil. *Revista de la Construcción*". *Journal of Construction*, 19(3): 366-380. <https://doi.org/10.7764/rdlc.19.3.366-380>
- Hussein, M. M.; Altaweel, M. & Gibson, M., (2016). *Nimrud: The queens' tombs* (Vol. 142). Iraqi State Board of Antiquities and The Oriental Institute, University of Chicago.

- Kızıllı, A., (2013). "Three Chamber Tombs from Belentepe near Keramos in Karia". In: Eds. P. Brun, et al., *Euploia. La lycie et la carie antiques Dynamiques des territoires, échanges et identités Actes du colloque de Bordeaux*, 5 (6): 359-384.
- Mehr Kian, J. & Messina, V., (2019 B). "Preliminary Report on the Iranian-Italian Joint Expedition into Khuzestan: Kal-e Chendar; Shami (2013-2016)". *Archaeology Journal*, 3(4): 49-78. <http://archj.richt.ir/article-10-291-fa.html>
- Mehrkian, J. & Messina, V., (2016). "Report of the third chapter of the archaeological excavations of kal Chandar Shami site". Archives of the Cultural Heritage Research Center of the country (unpublished) (In Persian).
- Mehrkian, J., (2016). *Shami, after seventy-eight years of archaeological excavations by the joint delegation of Iran and Italy. Reports of the 15th annual meeting of Iranian archeology*, March 15-17, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (In Persian)
- Mehrkian, J. & Messina, V., (2013). "Kal Chandar: A survey of shami archeology; The fifth chapter of the archaeological researches of the joint delegation of Iran and Italy in Khuzestan-Izeh, October 2011". *A collection of short articles of the 12th annual meeting of Iranian archeology from May 29 to 31*, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 419-423 (In Persian).
- Mehrkian, J. & Messina, V., (2018). *Ancient Elimay, Iran: the cradle of Iran's civilization. archeology and history (according to the National Museum of Iran)*. Tehran: National Museum of Iran. 162-167 (In Persian).
- Mehrkian, J. & Messina, V., (2013). "Report of the first chapter of the archaeological excavations of Iran and Italy in Khuzestan (6th program)". Archives of the Cultural Heritage Research Center of the country (unpublished) (In Persian)
- Messina, V. & Mehrkian, J., (2019 A). "The Sanctuary and Cemetery of Shami Research of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzistan at Kal-e Chendar. In Proceedings of The Eighth European Conference of Iranian Studies". Vol. I, *Studies on Pre-Islamic Iran and on Historical Linguistics*, 1: 271-285. <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.51787>
- Messina, V. & Mehrkian, J., (2016). "The Religious Complex at Shami. Preliminary Report on the Research of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzestan at Kal-e Chendar". In: *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Harrassowitz Verlag, 3: 439-448. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc76zz7>
- Messina, V. & Mehrkian, J., (2014). "Return to Shami. Preliminary Survey of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzistan at Kal-E Chendar". *Iran*, 52(1): 65-77, <https://www.jstor.org/stable/24595704>
- Mofidi-Nasrabadi, B., (2012). "The Spatial Order in the Tomb Buildings of the Middle Elamite Period". *Re-Constructing Funerary Rituals in the Ancient Near East*, ed. P. Pfalzner et al.: 261-70.

- Mofidi-Nasrabadi, B., (2014). "Vorbericht der archäologischen Ausgrabungen der Kampagnen 2012–2013 in Haft Tappeh (Iran)". *Elamica*, 4: 67-167. DOI: [10.2143/IA.45.0.2047121](https://doi.org/10.2143/IA.45.0.2047121)
- Mofidi-Nasrabadi, B.; Prechel, D. & Vahidzadeh, R., (2010). *Vorbericht der Archäologischen Ausgrabungen der Kampagnen 2005-2007 in Haft Tappeh (Iran)*. Münster: Agenda Verlag
- Mortgat, A., (1998). *Ancient Mesopotamian Art: Classical Near Eastern Art* (Z. Bašti & M. R. Saraf, Transl.), Tehran: Samt Publications (In Persian).
- Negheban, E., (1986). "Tombs and graves of Haft Tepe". *Farhang Iran Zamin Bahar*, 26: 47-77 (In Persian).
- Negheban, E., (1993). *Excavation of Haft Tepe, Khuzestan Plain*. First edition, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Ökse, A. T., (2005). "Early Bronze age chamber tomb complexes at gre virike (period IIA) on the middle Euphrates". *Bulletin of the American schools of oriental research*, 339(1): 21-46. <https://www.jstor.org/stable/25066901>
- Othman, A. B., (2017). "The Middle Assyrian Ceramics at Sheikhi Choli Tomb". *Dissertationes Archaeologicae*: 207-240. <https://doi.org/10.2307/jj.608098>
- Overlaet, B.; Haerinck, E.; De Prez, B.; Pincé, P.; Van Goethem, L. & Stein, P., (2016). "The Mleiha Area F graveyard, Sharjah (UAE). Preliminary report on the 2015 Belgian excavations". *Sharjah Archaeology*, (15): 89-107. <https://doi.org/10.2307/j.ctv27vt4r0>
- Pedde, F., (2010). "The Assur Project: The Middle and Neo-Assyrian Graves and Tombs". In: *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 12: 93-108.
- Petrie, C. A., (2002). "Seleucid Uruk: An analysis of ceramic distribution". *Iraq*, 64: 85-123. <https://doi.org/10.2307/4200521>
- Rahbar, M., (1999). "The first chapter of the archaeological excavations of Saleh Davud khuzistan". Tehran: Archives of the National Institute of Archeology, (Unpublished), (In Persian).
- Rahbar, M., (1997). "Archaeological Excavations in Gulalak Shushtar". *A collection of commemorative articles of the first archaeological meeting of Iran after the Islamic Revolution; Shush*, Tehran, cultural heritage, 1: 175-208. (In Persian).
- Rizvani, H.; Raushit, K.; Azadi, A. & Ghazal Bash, A., (2006). *The final report of the archaeological excavations of Lema cemetery*. Tehran: Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, Research Assistant, Archaeological Research Institute. (In Persian).
- Roustaiei, K. & Azadi, A., (2011). "Discovery of a Parthian Tomb Chamber in Cheram, Kohgiluyeh, SW Iran". *Iranica Antiqua*, 46: 193-206. DOI: [10.2143/IA.46.0.2084419](https://doi.org/10.2143/IA.46.0.2084419)
- Sardari Zarchi, A.; Soltani, A. & Attapour, S., (2013). "The expansion of the

Elymaean culture in the foothills, Suleiman and Andika mosques. two chapters of Iranology (archaeology, cultural heritage and continuous sciences)". *Baṣṭān Pajohi*, 8(16): 64-79. (In Persian)

- Sarfaraz, A. A., (1968). "The historic city of Daštwa in Shushtar". *Journal of Archeology and Art*, (40): 72-78 (In Persian).

- Shishehgar, A., (2014). *The tomb of two Elamite ladies from the Shoutor Nahonte family, the son of the deceased, New Elam Period, Phase 3B (around 585 to 539 BC)*. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (In Persian).

- Valipour, H.; Mostafapour, I.; Davoudi, H.; Zifar, H.; Ghanbari, B. & Karimi, H., (2011). "Preliminary Report on the First Season Excavations at Kalantar 4 Site, Gotvand Dam Basin, Khuzeṣṭān". *Payām-e Bāstānshenās*, 7(14): 49-76. DOR: 20.1001.1.20084285.1389.7.14.5.8 (In Persian).

- Vandenberg, L.; Moradi, E. & Abdolahi, M., (2001). "Burial Ritual in the Iron Age III in the Pashtkoh of Ilam, the current Werkboden type cemeteries". *Farhang Ilam, Autumn and Winter*, 7-8: 76-48 (In Persian).

- Wicks, Y., (2015). "Bronze'bathtub'Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices". *Bronze'Bathtub'Coffins In the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices: 1-200*. <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>

- Zalaghi, A., (2018). "Digging up the Pašt: Revisiting the Elamite Underground Vaulted Tombs at Tappeh 497 (KS 53?), Susiana Plain, ELAMICA, Elam and its Neighbors Recent Research and New Perspectives". *Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz*, September 21-23, 2016, 8: 277-294